

Hodnotová sféra pod vlivem stagnace a tendence jejího dalšího vývoje do listopadu 1989

DRAGOSLAV SLEJŠKA

Znalost dynamiky hodnotové sféry je součástí jakéhokoli prognostického zájmu o další vývoj. Dosavadní procesy je třeba znát i v případě, kdy došlo ke společenskému přelomu, který hodnotovou sféru jako celek postavil do kvalitativně nové celkové situace. Hodnotové přetváření tím teprve začíná. Vyjdeme z těch důsledků stagnace, které byly ověřeny na 28 výzkumech výdělečně činného obyvatelstva ČSSR v průběhu 70. a 80. let (tab. č. 1):

1) Systém monopolní moci a normalizační pošlapání přínosu Pražského jara se v hodnotových žebříčcích projevily nejprve výraznou *devalorizací veřejné činnosti*. Ta limitovaná a většinou nedůstojná veřejná činnost, kterou pod dohledem jediné strany nabízela normalizační politika, zastřela v očích většiny obyvatelstva zásadní hodnotovou podstatu činností pro veřejnost, jež pak byla po 20 let hodnotovým outsiderem (spolu s technikou a technickými inovacemi, podnikáním a náboženstvím je na posledních místech hodnotových žebříčků). Aktivně ovlivňovat veřejné záležitosti považovalo za velmi důležité v roce 1984 jen 11 % výdělečně činných občanů, v roce 1988 dokonce jen 9 %.

Porovnání hodnotových žebříčků z výzkumů výdělečně činného obyvatelstva ČSSR 70. a 80. let

Sledované hodnoty	Souhrnná pořadí ze žebříčků	
	70. let (15 souborů)	80. let (13 souborů)
Zdraví	1.	1.
Rodina, domov, děti	2.	2.
Život v míru	3.	3.
Existence, peníze, výdělek	4.	7.
Přátelství	5.	5.
Zajímavá práce	6.	8.
Pracovní prostředí	7.	6.
Život podle svých zájmů	8.	11.
Byt, vybavení domácnosti	9.	10.
Klidný život bez napětí a rizik	10.	4.
Rozvoj osobnosti, vzdělání	11.	9.
Pobyt v přírodě	12.	12.
Rekreace	13.	13.
Volný čas	14.	18.
Kultura, umění	15.	16.
Chata, auto	16.	19.
Sport, pohyb	17.	15.
Společenské ocenění a postavení	18.	17.
Záliby, koníčky	19.	14.
Veřejná činnost	20.	21.
Technika, inovace	21.	20.

Tato hodnota nesporně reagovala nejcitlivěji a bezprostředně na lidové hnutí listopadu 1989, kdy nové okruhy obyvatelstva a zejména mládež byly vtaženy do nově se na demokratických základech etabloující veřejné činnosti. Události však postupovaly rychleji než změny v kvalitě a připravenosti hodnotového potenciálu. Čím hlubší a intenzivnější tyto změny budou, tím pevnější budou hodnotové základy naší nové demokracie. V tomto směru bude působit zejména :

- a) spojování počátečního euforického generování této hodnoty s jejím kritickým generováním¹⁾, bez něhož není myslitelná ideologická pluralizace ;
- b) utváření kultury veřejného života v podmínkách plurality, tj. překonávání jevů mocenské revnivosti, partajnických manýr apod. (tyto jevy se zákonitě objevují po dlouhém období devalorizované veřejné činnosti) ;
- c) hodnotová anihilace hesla „Účel světí prostředky“ – prostředky necht jsou právě tak demokratické jako cíle ;
- d) překonávání uzavřené „kabinetní“ politiky zajištěním nejširší průběžné informovanosti ještě před vyhotovením rozhodnutí.

2) *Dalším hodnotovým outsiderem byla podnikavost* (ve výzkumech 70. let nesledována, v 80. letech na předposledním místě). Je to důsledek dlouhodobého omezování a likvidování této činnosti. Podmínky, za kterých byla povolována, byly takové , že jako legální činnost prakticky nebyla rentabilní. Uplatňovala se jako „druhá ekonomika“, což jen posilovalo negativní hodnotové postoje většiny občanů a většinou nezdůvodněnou závistivost. Mít možnost soukromě podnikat považovalo v roce 1984 za velmi důležité 6 % výdělečně činných občanů, v roce 1988 už 10 %. Došlo zde k určitému obratu v pozitivním směru (zřejmě pod vlivem sovětské přestavby). Na tento obrat může navázat další valorizace.

Zvýšené hodnotové důrazy na možnost podnikat kladou dělníci, průměrné důrazy kladou řídící pracovníci, podprůměrné důrazy kladou pracovníci administrativní a tvořivé duševní práce.

Také u podnikavosti ovlivňují události z listopadu 1989 další valorizaci. Pro její posilování je závažné to, že dosavadní valorizace se zaměřuje na podnikání s minimálním rizikem. Určitý obrat k podnikání, které kalkuluje i s nezbytným rizikem, bude záviset na konkrétních možnostech, které stanoví legislativa pro jednotlivé typy vlastnictví.

3) Nejvýrazněji se negativní vliv normalizačně stagnačního období v hodnotové sféře projevil *valorizací klidného života beze shonu, napětí a rizik*. V 70. letech byla tato hodnota na žebříčku 21 hodnot na 10. místě, v 80. letech však už na 4. místě. V posledních letech se i zde objevuje určitý obrat a po listopadu 1989 lze očekávat další devalorizaci, která postupně uvede do optimálních relací hodnoty kritické společenské aktivity a podnikavosti na jedné straně a klidného zázemí osobního i rodinného života a pohody na pracovištích na straně druhé.

4) Valorizace klidného života proběhla na úkor *devalorizace celé řady životně aktivních hodnot*. V 80. letech ve srovnání se 70. lety *poklesl hodnotový status zajímavé práce, materiální pracovní zainteresovanosti, svobodného počínání ve shodě s vlastními zájmy a celkově i volného času* (s výjimkou koníčků a sportu). To vše indikuje silné rezignační tendence, které se ze sféry veřejných činností rozšířily i na sféru činností pracovních a nakonec i ryze osobních. Z tohoto hlediska se rozšíření chatařství, chalupářství a automobilismu nejeví

¹⁾ Pojmy euforického, kritického generování hodnot, hodnotové kritické a apatizace jsou definovány a vysvětleny v autorově článku „Satisfakčně hodnotový model výzkumu a využití mekkých dat“ [SC, 1990, č. 3].

jako efekt hlubší sféry hodnotových postojů, ale jako forma úniku do bezvýhodnosti téměř všech ostatních společensky aktivujících sfér.

Revalorizace práce bude nejobtížnějším hodnotovým procesem řady příštích let. Bezprostřední význam v tom hraje zisková a mzdová diferencovanost, regulovaná tržní poptávkou a limitovaná pouze některými nezbytnými celospolečenskými zájmy. Rozhodující obrat dané revalorizace závisí však i na takovém stylu řízení pracovních procesů, ve kterém se spojují odborné kvality s participativními přístupy. Asociace s hodnotami demokracie, participace a samosprávy nabývají zvláštní významnosti tam, kde jde o hodnoty samostatné či tvořivé, kvalifikačně náročné práce, při hodnotových orientacích na špičkovou odbornost.

Hodnotově se silně identifikují participace na řízení a inovační přístup k práci. Překonání všech projevů trpěného šlendriánu a valorizace fortelné práce na vyšší úrovni soudobé techniky jsou možné jen cestou přetvoření identifikace těchto dvou aspektů v samozřejmou realitu pracovišť.

5) Během 70. a 80. let převládal u jednotlivých faktorů pracovní sféry dissatisfakční trend. *Zvyšování nespokojenosti se týkalo zejména faktorů ergonomických (pracovní prostředí, technické vybavení), výdělkových a manažerských (zejména ve vztahu ke špičkovému řízení podniků a k nadpodnikovému řízení).* V 70. letech se tato dissatisfakce pojila se zesilujícími se hodnotovými důrazy na dané faktory. Probíhal tedy přirozený a zdravý *proces hodnotové kritizace*¹⁾, byť málo účinný.

Na začátku 80. let však došlo k významné změně. Zvyšování nespokojenosti pokračovalo, ale hodnotové důrazy začaly relativně slábnout. Proces hodnotové kritizace přecházel v důsledku dosavadní malé účinnosti v nezdravý *proces hodnotové apatizace*¹⁾. V něm našla stagnace monopolního systému moci svou „axiologickou seberealizaci“ a současně nutnost sebepřekonání na zcela nové úrovni.

Bylo by značnou iluzí nyní, po listopadu 1989 očekávat brzký obrat dissatisfakčního trendu v trend satisfakční. Ekonomická situace se bude zlepšovat velmi pomalu a pouze za cenu obětí a úspor, které se nevyhnou ani mzdové ani sociální oblasti. Zato je třeba očekávat a dokonce vítat *zpětný obrat apatizačního trendu v trend kritizační*¹⁾. Kritika, opírající se o zesílené hodnotové důrazy, nebude planá, ale uplatní svou účinnost v rámci nových participačních možností, daných samosprávou. Teprve tato kritika „rozhýbe bahýnko“ stagnačního řízení a tím pomůže adaptovat řídicí sféru nárokům rentabilního hospodaření v tržních podmínkách. Zde dojde k efektivnímu souběhu vnitropodnikových konkurenčních vztahů.

Přechod k satisfikačnímu trendu může následovat teprve reálným zlepšením kritizovaných jevů. Bude jen postupný, ale tím trvalejší, čím spíše bude zlepšení založeno na solidním zavedení moderní produktivní techniky.

6) Stagnační období se zejména ve vztahu k oficiálně proklamované přestavbě projevilo v *disjunkci kritiky a aktivity*. Kritické názory na současný systém na podzim 1988 se asociovaly se zesílenými hodnotovými orientacemi na klidný život v rodině, disociovaly se s hodnotou veřejné činnosti a vyústovaly ve skeptické postoje k přestavbě (55 % výdělečně činných občanů). Na druhé straně konformní postoje k současnému systému se asociovaly se zesílenými orientacemi na hodnotu veřejné činnosti a s aktivní ochotou přispět k úkolům přestavby (21 %). Tyto vztahy jsou na pohled paradoxní, jsou však logickým důsledkem většinové nedůvěry k decizní sféře normalizačního období.

Podobně jako devalorizace veřejné činnosti byla také disjunkce kritiky a aktivity bezprostředně protržena listopadovými událostmi. Kritika našla svůj cíl v překonání celého systému a ani nová skutečnost není natolik lineární, aby kritika nemohla pokračovat na vyšší úrovni, zejména vůči případům, kdy demokracie, oslepená mocenskými vztahy, se může stávat nevěrnou sama sobě.

7) Listopad 1989 tedy představuje společenský obrat, jehož revoluční význam se nejeví jen v politické sféře, ale v méně nápadné, zato však tím hlubší formě i ve sféře hodnotové. Byl to rozhodující obrat *přechodu k valorizaci bloku společensky aktivačních hodnot*, seskupených do čtyř podbloků:

a) Hodnoty *invence* (tvořivosti, inovace, objevitelství a k tomu potřebné vzdělání i jeho využití).

b) Hodnoty *svobody* (osamostatnění, emancipace, směřující k všestrannému rozvoji člověka jako svému hodnotovému cíli, aparentizace vnitřní svobody ve svobodu společensky otevřenou, samosprávu a demokracie).

c) Hodnoty *kritiky* (kritické iniciativy, kriticky generované valorizace v případě zaostávání a nedostatkovosti, přímého jednání, veřejné aktivity).

d) Hodnoty *otevřenosti* (pravdivé a objektivní informovanosti).

Tyto vysoce pozitivní hodnoty se seskupují kolem jádra, utvářeného spojením osobní nezávislosti a společenské odpovědnosti. A to je i hodnotové jádro, o které by se měl opírat námi modelovaný systém nových společenských vztahů.

Naproti tomu se devalorizují dezaktivizační hodnoty, rovněž členěné do čtyř podbloků: osobního *klidu* („co tě nepálí, nehas“, jednostranné zaujetí soukromím a konzumací), *rutiny* (manýry, epigonské přizemnosti, zaběhané osvědčenosti), *konformity* (poslušnosti, přizpůsobivosti, a reciproční manipulátorské schopnosti) a *utajení* (dezinformace, frázovitost).

S tímto hodnotovým východiskem lze předstoupit před naši pluralizující se veřejnost a také hledat vývojový smysl nové etapy, do které přecházíme.

8) Výzkum z podzimu 1988 prokázal, že:

a) z řady nešvarů a nedostatků tehdy většina výdělečně činného obyvatelstva kritizovala kromě nedostatků ve službách a v zásobování (58 %) kariérismus a protekcionářství (56 %);

b) z problémů naší společnosti většina považovala za nejnaléhavější zlepšení výběru schopných lidí do funkcí (75 %), zvýšení platů, zejména výkonně a kvalitně pracujícím (60 %), vysoký podíl též demokratizaci a zlepšení řízení (45 %);

c) z předností tehdejšího zřízení jsou uznávány nejčastěji zaručení práce a vzdělání (55 %), zdravotní péče a sociální zabezpečení (46 %).

Tyto údaje jsou poučné i dnes. Napovídají, že naše národy žádají demokracii, aniž by ztratily dosavadní sociální jistoty, naopak spíše s lepším zajištěním sociálních jistot. Ve svobodných volbách zvítězí ta strana, která bude skýtat nejvíce záruk spojení obou požadavků. Lepší budoucnost stěží přinese jiná etapa než ta, která bude ambivalentně nesena jak hnutím za demokratický socialismus, tak i hnutím za obnovu toho nejlepšího, co přinesly demokratické tradice našich národů.

Z tohoto hlediska je zcela zákonité, že v Občanském fóru se sešla sdružení obou směrů. Jejich vztahy tvoří páteř hodnotového napětí nadcházející etapy.

Historické tradice (obrození, svobodné sdružování, dělnické hnutí, družstevnictví, odboje, první republika, samosprávnost, poválečné období, Závodní rady, Pražské jaro, Rady pracujících, disidenství atd.) ukazují, jak jsme hodnotově silní v obou směrech.

Současné hnutí je dostatečně silné k tomu, aby nezůstalo hodnotově epigonským návratem k minulosti, ale aby rozvinulo historicky hodnotovou tvorbu, která zákonitě vyústí v syntézu toho nejlepšího, co přináší demokracie a co socialismus (poučený hekatombami stalinismu o možnostech svého mocenského zneužití), tedy hodnotovou syntézu osobní svobody, skupinové plurality i sociální spravedlnosti.